

## Folk foundations in Badi al-Zamannameh

Mahboubeh Alihoury<sup>1</sup>

Received: 3/2/2021

Accepted: 15/5/2021

### Abstract

Badi al-Zamannameh is an almost forgotten collection of poems by an anonymous poet that represents the writing style of the Safavid era and consists of 3287 verses. It is a romantic epic narrating the adventures of Badi al-Zaman, an Iranian prince, in marriage with Ghamarchehr, daughter of the Khagan of China.

The current study aimed to investigate the folk foundations of Badi al-Zamannameh by adopting a descriptive-analytical methodology and conducting library research. The theme is represented by the two major fields: influences of the oral tradition and the works of previous generations and the basic themes of folktales. The old and popular texts of Persian literature like Shahnameh, Eskandarnameh Nghali, and Hamzehnameh influenced the language used in Badi al-Zamannameh. Moreover, characteristics like having a cyclical narration, applying folksy words and phrases, referring to customs and rituals, highlighting religious themes, making characterizations similar to folktales, illustrating miracles and surprises, using special numbers, using happy endings, and leaving the narration open indicate that it has been influenced by ancient folk literary works.

Reflecting on a native culture illustrates the culture of a society and makes the collective identity known. Looking at the literary works of a nation as a clear reflection of its culture is a way to achieve this goal, which may lead the researcher to the processes of cultural transformation in society and know the audience of such works.

**Keywords:** *Badi al-zamannameh, folk foundations, oral tradition, the basic themes of folktales.*

---

<sup>1</sup> Ph.D. in Persian language and literature, epic orientation and university lecturer  
<https://orcid.org/0000-0003-0054-9979>    [ma.alihoury@mail.um.ac.ir](mailto:ma.alihoury@mail.um.ac.ir)

## *Extended Abstract*

### **1. Introduction**

Folk tales are an important genre in Persian literature. The cultural and social attributes of any society have a great presence in these stories and form their narratives, or they could have a considerable role in creating stories in other genres. Popular culture is a cultural value of any society and pondering upon any country's indigenous and national culture creates a familiarity with that particular society alongside its collective and historical identity. Literary works mirror any land's culture while showing the cultural changes of that society with the passage of time. This important subject can be studied in literary texts to maintain and strengthen ancient cultural roots and use such findings to compile a rich literary history. This paper studies the effects of the quotation tradition, earlier popular works, and folk tale themes over the Badi' al-Zaman Name verse novel using the findings of this paper to emphasize the impact of societal culture and folk foundations as an important trend-making element in the creation of texts alongside the importance of cultural studies of artistic works.

This paper answers two important questions:

1. Which written or oral Persian literary works have affected the formation of the Badi' al-Zaman Name?
2. The Badi' al-Zaman Name narrative is based on which themes of folk tales?

### **2. Literature Review**

The Badi' al-Zaman Name narrative forms with a romantic motif. It intends to describe the themes of love alongside all of its ups and downs in the path of reaching the beloved. Therefore, the poet's first action was selecting a popular subject. The folk foundations of this narrative can be explained by two major elements: the effects of the quotation tradition and earlier popular works alongside folk tale themes. When it comes to the quotation tradition, the poet uses direction allusion to quote a verse narrative from Ferdowsi; the poet begins some sections of this narrative following the same statement template as Ferdowsi; two events in this narrative are imitations of famous events from the Shahnameh; many parts of this verse presents reminders to names, metaphors, and descriptions from Shahnameh; "Eskandar" is a main character in the narrative; "Mehtar Nasim Ayar" is an important and pivotal character in this narrative with every adjective of Mehtar Nasim Ayar from Eskandar-Nâme; the character descriptions of Badi' al-

Zaman share similarities with descriptions of a character with the same name from Qese Hamzeh. The circular narrative design, usage of common words and phrases, references to customs and ethics, marriage ethics, code of modesty and chivalry, the religious aspect of the narrative, characterizations similar to folk tales, breaking habits, creating amazement, usage of special numbers, having a good ending with an open and unfinished narrative are some constructive elements of the Badi' al-Zaman narrative similar to folk tales.

### **3. Methodology**

To answer the research questions, the researcher has first extracted the constructive features of the narrative by comprehensively studying of Badi-al-Zamannah narration and Case study, After that, With genre-based approach, the obtained information has been compared to folk tales, and finally in a descriptive-analytical method, the results have been obtained.

### **4. Results**

Folklore literature is rather rich and important in Iran. This importance is so significant that some themes of these stories have entered other literary genres to affect their literary definitions, but this important subject has not received proper attention in analyzing these works. Analyzing the folk foundations of fiction discovers many original and lasting features of Persian literary texts, and these studies increase the historical richness of Persian literature.

Being affected by the quotation tradition, earlier popular works and folk tale themes are the most important formation elements of some popular Persian literary works. Many ever-lasting Persian works have folk foundations. This feature reflects Persian culture and literature in the Badi' al-Zaman Name verse novel. The effectiveness of Iranian national epic poetry such as Shahnameh, Eskandar-Nâme, and Qese Hamzeh on the Badi' al-Zaman Name verse novel shows its closeness with folk literature. The significant presence of folk foundations in Badi' al-Zaman Name defines folklore literature and the foundation of many official literary works. These ancient stories are a tradition of Persian literature and should be analyzed based on Western criteria. Therefore, they could be studied as a part of Indigenous Iranian literature to achieve an accurate audience analysis of these works.

## References

- Avesta, Mehrdad. (1992). *Avesta: The oldest Iranian songs and texts*. To try Jalil Dostkhah. 2 volumes. Tehran: Morvarid.
- Babasafari, Ali Asghar. (2010). "Love and epic stories in Persian literature". Journal: Iranian Studies. autumn. No. 16. pp. 132-113.
- Bahrami, Iraj. (2009). *The story of old lovers: A perspective on how folk tales and storytelling in Iran from the beginning to today*. First Edition. Tehran: Varjavand.
- Hassanzadeh, Amina. (2008). "The place of numbers in the culture of the Iranian people with emphasis on the numbers seven and forty." *Culture of the Iranian people*. No. 10. Autumn. pp. 190-165.
- Ismailzadeh, Yousef. (2011). "Two lyrical poems, a critical look at the two Masnavi of Hosn and Del and Badi al-Zamanameh". Journal: Ayeneh pazhoohesh. April and May. No. 121. pp. 91-87.
- Jafari Qanavati, Mohammad. (2016). *An Introduction to Iranian Folklore*. First Edition. Tehran: Jami.
- Kashi, Abdul Razzaq (1973). *Tohfat ol- ikhvan in expressing the principles of fotovat and the customs of fatiyan*. Corrected by Mohammad Damadi. Tehran: Iran Culture Foundation Publications.
- Kazemini, Kazem. (1967). *Iran's global position in founding the spirit of heroism and developing a great sporting character*. second edition. Ettelaat printing.
- Keywani, Mehdi. (2014). *Craftsmen and their guild life in the Safavid era*. Translated by: Yazdan Farokhi. First Edition. Tehran: Amirkabir.
- Mahjoub, Mohammad Jaafar. (2015). *Iranian Folk Literature*. To try Hassan Zolfaghari. Fifth Edition. Tehran: Cheshmeh Publishing.
- Manouchehr Khan Hakim. (2010). *Alexander the Great (from Persia to India): Reconstruction of the oldest version of Alexander the Great*. To try Alireza Zakavati Qaragazlu. Tehran: Sokhan.
- Mirsadeghi, Jamal. (1986). *Story elements*. Tehran: Shafa.
- Mousavi Bojnourdi, Kazem. (2013). "Fiction". *Encyclopedia of Iranian People's Culture*. first volume. pp. 334-314. Tehran: The Great Islamic Encyclopedia Center.
- Nafisi, Saeed. (2007). *History of poetry and prose in Iran and in Persian language*. first volume. Foroughi Publications: Tahoori.
- Nezami Ganjavi, Elias bin Yusuf .(2010). *Iqbalnameh*. Correction of Qader Fazeli. Tehran: Al-Huda International
- Onsor ol-maali keykavus Ibn Iskander Ibn Qaboos Ibn Vashmgir Ibn Ziyar (1974). *Qaboosnameh*. Corrected by: Gholam Hossein Yousefi. second edition. Tehran: Book Translation and Publishing Company.
- Parishani, Ziba and shirbacheh, Masoud. (2010). *Basics and elements of Iranian folk tales*. First Edition. Najafabad: Islamic Azad University Press.
- Plovsky, An. (1986). *The world of storytelling*. Translated by Mohammad Ibrahim Eghlidi. First Edition. Soroush Publications.

- Saadat, Ismail. (2013). "Safavieh". *Encyclopedia of Persian Language and Literature*. Volume Four. Tehran: Academy of Persian Language and Literature.
- Sajjadi, Seyed Sadegh. (1995). "Abu Muslim Nameh". *The Great Islamic Encyclopedia*. Volume six. Tehran: Center of the Great Islamic Encyclopedia. p247.
- Sayyid Arab, Hassan. (2008). "Fatwa". *Shiite Encyclopedia*. Volume Twelve. Tehran: Published by Shahid Saeed Mohebbi.
- Sedaghatnejad, Jamshid. (1996). *Ancient scroll of Ferdowsi Shahnameh*. Tehran: Book World.
- Shoaa, Jafar. (1965 & 1969). *The story of Hamzah(Hamzehnameh)*. Two volumes. Tehran: University of Tehran Press.
- Unknown. (2008). *Badi al-Zamannameh: Badi al-Zaman and Qamar*. Edited by: Hassan Zolfaghari and Parviz Aristotle. First Edition. Tehran: Cheshmeh.
- Zakavati Qaragazlu, Ali Reza. (2009). *Iranian folk tales*. Tehran: Sokhan.
- Zolfaghari, Hassan. (1992). "Brides and lovers". *Kayhan Andisheh Magazine*. August and September. No. 37. pp. 187-177.
- (1970). *Masterpieces of Iranian heroic legends*. Mihan Publications.
- (2021). *One hundred Persian love poems*. Tehran: Cheshmeh.



فصلنامه

سال ۱۸، شماره ۷۴، زمستان ۱۴۰۰، ص ۹۷-۱۲۳

مقاله پژوهشی

DOI: <https://doi.org/10.2634/Lire.18.74.4>

DOR: 20.1001.1.17352932.1400.18.74.3.8

## بنیادهای فرهنگ عامیانه در منظومه بدیع الزمان نامه

دکتر محبوبه علی حوری\*

دریافت مقاله: ۱۳۹۹/۱۱/۱۵ پذیرش مقاله: ۱۴۰۰/۲/۲۵

### چکیده

تأمل در فرهنگ بومی، سبب آشنایی با فرهنگ جامعه و شناخت هویت جمعی می‌شود و این مهم را در آثار ادبی هر ملت به عنوان آیینۀ تمام نمای فرهنگ آن ملت می‌توان جست‌وجو کرد. در این مقاله به روش توصیفی-تحلیلی و مطالعات کتابخانه‌ای، بنیادهای عامیانه در مثنوی بدیع الزمان نامه بررسی شده است. بدیع الزمان نامه منظومه‌ای تقریباً ناشناخته سروده شاعری ناشناس از متون نماینده عصر صفوی در ۳۲۸۷ بیت و بحر متقارب است. این مثنوی، عاشقانه‌ای رزمی را در شرح ماجراجوییهای بدیع الزمان، شاهزاده ایرانی برای رسیدن به وصال قمرچهر، دختر خاقان چین، روایت می‌کند. این مضمون در ذیل دو شاخه اصلی اثرپذیری از سنت نقل و آثار پیشین و بنمایه‌های قصه‌های عامیانه نمود می‌یابد. روایت بدیع الزمان نامه تحت تأثیر متون کهن و عامه‌پسند فارسی مانند شاهنامه، اسکندرنامه نقالی و قصه حمزه است که با طرح مدور روایت، کاربرد واژگان و عبارات عامیانه، اشاره به آداب و رسوم و آیین‌ها، مضمون دینی و مذهبی، شخصیت‌پردازی مشابه قصه‌های عامیانه، خرق عادت، شگفت‌آوری، کاربرد اعداد خاص، سرانجام خوش و ناتمام ماندن روایت، حاکی از شکل‌گیری این مثنوی بر بنیادهای عامیانه کهن است.

\* دکترای زبان و ادبیات فارسی گرایش حماسی دانشگاه فردوسی. نویسنده مسئول

[ma.alihoury@mail.um.ac.ir](mailto:ma.alihoury@mail.um.ac.ir)  
<https://orcid.org/0000-0003-0054-9979>

۹۷



فصلنامه پژوهش‌های ادبی سال ۱۸ شماره ۷۴، زمستان ۱۴۰۰

بنابراین از دلایل اهمّیت و جایگاه متون فارسی در تاریخ ادبیات، هویت برآمده از فرهنگ ایرانی این نوع آثار است که می‌توان این مهم را از رهگذر بررسی گستره بنیادهای عامیانه در دیگر آثار ادب فارسی نیز مطالعه کرد و بدین وسیله به جریان تحوّل فرهنگی جامعه و مخاطب شناسی آثار دست یافت.

**کلیدواژه‌ها:** بدیع‌الزمان‌نامه، بنیادهای عامیانه، سنت نقل، بنمایه‌های قصه‌های عامیانه.

### ۱. مقدمه

داستانهای عامیانه از ژانرهای ادبیات فارسی است. ویژگیهای فرهنگی و اجتماعی هر جامعه در این نوع داستانها حضور گسترده و جریانساز در شکل‌گیری روایت و گاه نقش بسزایی در خلق دیگر آثار با ژانر متفاوت دارد. فرهنگ عامه از ارزشهای فرهنگی هر جامعه است و تأمل در فرهنگ بومی و ملی، سبب آشنایی با فرهنگ آن جامعه و شناخت هویت جمعی و تاریخی می‌شود. آثار ادبی، آینه تمام‌نمای فرهنگ هر سرزمینی است که در گذر زمان، نمایانگر چگونگی تحولات فرهنگی آن جامعه نیز خواهد بود. امروز برای حفظ و تقویت ریشه‌های کهن فرهنگی، می‌توان این مهم را در متون ادبی مطالعه کرد و از یافته‌های آن در تدوین تاریخ ادبی غنی بهره برد. در این مقاله به اثرپذیری منظومه بدیع‌الزمان‌نامه از سنت نقل و آثار عامه‌پسند پیشین و بنمایه‌های قصه‌های عامیانه پرداخته‌ایم تا از یافته‌های این پژوهش بر اهمّیت تأثیر فرهنگ جامعه و بنیادهای عامیانه به عنوان یکی از عناصر مهم جریانساز در خلق متون و لزوم مطالعات فرهنگی آثار تأکید شود.

### ۲. بیان مسأله

در این مقاله به دو سؤال مهم پاسخ داده شده‌است:

- کدام آثار مکتوب یا شفاهی ادب فارسی در شکل‌گیری روایت بدیع‌الزمان‌نامه تأثیر داشته است؟
- روایت بدیع‌الزمان‌نامه بر پایه کدام بنمایه‌های قصه‌های عامیانه استوار شده است؟

### ۳. پیشینه

منظومه بدیع‌الزمان‌نامه از آثار کمتر شناخته‌شده در تاریخ ادب فارسی است؛ به این سبب

پژوهشی با رویکرد خاص به این مثنوی وجود ندارد بجز یک کتاب و چند مقاله ذیل در معرفی این اثر که عبارت است از:

ذوالفقاری، حسن (۱۳۹۹) *یکصد منظومه عاشقانه فارسی*. تهران: چشمه. مؤلف در این کتاب ابتدا درباره سیر تاریخی و مشخصات منظومه‌های عاشقانه فارسی سخن گفته و سپس به گزارش داستان و معرفی آن منظومه‌ها پرداخته‌است؛ از جمله آن آثار داستان بدیع الزمان و قمرچهر، منظومه شایسته توجه این مقاله است.

اسماعیل زاده، یوسف (۱۳۸۹) «دو منظومه غنایی نگاهی انتقادی به دو مثنوی حسن و دل و بدیع الزمان‌نامه» (مجله آینه پژوهش. فروردین و اردیبهشت. ش ۱۲۱. ص ۹۱-۸۷). نویسنده در این مقاله به تصحیح ابیاتی در دومین منظومه پرداخته است.

باباصغری، علی اصغر (۱۳۸۸) «داستانهای عاشقانه و حماسی در ادب فارسی» (مجله مطالعات ایرانی. پاییز. ش ۱۶. ص ۱۳۲-۱۱۳). به گفته نویسنده، گاهی در برخی از آثار ادبی به مواردی برمی‌خوریم که عشق و حماسه در هم آمیخته، و جلوه بسیار زیبا و جذابی از اختلاط دو امر به ظاهر متضاد را به نمایش گذاشته‌اند. علاوه بر این، نشاندهنده خلایق ذهن و توانایی شاعران و نویسندگانی است که به خلق چنین آثاری پرداخته‌اند. در این مقاله به معرفی داستانهایی مانند بدیع الزمان‌نامه پرداخته شده است که علاوه بر جنبه حماسی، رنگ و بوی عاشقانه نیز در تار و پود آنها وجود دارد.

ذوالفقاری، حسن (۱۳۷۰) «عرایس و معاشیق». مجله کیهان اندیشه (مرداد و شهریور. ش ۳۷. ص ۱۸۷-۱۷۷). نویسنده، پنج مقاله با همین عنوان در شماره‌های پیاپی به چاپ رسانده و در هر کدام به نقد و تحلیل یک داستان عاشقانه پرداخته‌است؛ اما در نخستین مقاله از این مجموعه ضمن معرفی داستانهای غنایی ادب فارسی به داستان بدیع الزمان‌نامه اشاره، و از ویژگیهای داستان دختر برهنه سخن گفته شده‌است.

#### ۴. معرفی اجمالی منظومه بدیع الزمان نامه

بدیع الزمان‌نامه یا بدیع الزمان و قمرچهر در بحر متقارب با ۳۲۸۷ بیت، سروده شاعری ناشناس در اواخر قرن دهم در شرح ماجراجوییهای بدیع الزمان، شاهزاده ایرانی برای رسیدن به وصال قمرچهر، دختر خاقان چین و بزرگ‌بانوی پهلوان است. نام منظومه در صفحه نخست نسخه منحصر به فرد این مثنوی - متعلق به کتابخانه ملک به شماره ۵۱۳۵ - به خطی غیر از متن با عنوان «دیوان بدیع الزمان» یاد شده است در حالی که نام



منظومه به تصریح شاعر «بدیع‌الزمان‌نامه»<sup>۱</sup> و متن حاضر به گفته وی جلد اول این منظومه است که سرایش آن بر اساس تاریخ ابجد مصراع دوم آخرین بیت، سال ۱۰۰۷ ه.ق بوده است (بدیع‌الزمان‌نامه، ۱۳۸۶: ۱۸۵، ب ۳۲۶۵) و از جلد دوم آن اطلاعی در دست نیست.

تاریخ سرایش منظومه برابر با حکومت شاه عباس اول (۹۹۶-۱۰۳۸)، پنجمین و توانمندترین حاکم صفوی است. منظومه بدیع‌الزمان‌نامه به هیچ شاه و فرمانروایی تقدیم نشده و جز ابیاتی در ستایش خداوند و نعت پیامبر و خاندان وی از ابیات مدحی تهی است. اگر چه قهرمان در این روایت از اشخاص مذهبی مشهور نیست، دین و مذهب قهرمان از ویژگی‌های بارز او و مسلمان کردن حریفان - حتی موجودات خارق‌العاده - از اهداف مهم وی است؛ به این سبب شاید این منظومه را بتوان از آثاری دانست که تحت تأثیر سنت‌های فرهنگی دوره صفوی سروده شده است.

از نام و زندگی شاعر بدیع‌الزمان‌نامه هیچ اطلاعی در دست نیست. شاعر در «سبب اتمام کتاب» خطاب به خود می‌گوید:

بیا ای سیه‌نامه مهجور زار      بیا تیره‌بخت تبهروزگار  
 کنی ژاژخایی بگو تا به چند      بیال ب ز بیهوده‌گویی ببند  
 (همان: ۱۸۵، ب ۳۲۶۷ و ۳۲۶۸)

بر اساس بیت نخست چنین تصور شده است که «مهجور» تخلص شاعری با نام مولانا مهجوری سمرقندی از شاعران شیرین‌سخن و استادان غزلسرای قرن دهم است (همان: مقدمه) که در کتاب تاریخ نظم و نثر فارسی (ج ۵۹/۱) در ذیل شاعران قرن دهم از شاعری با این نام یاد شده است (نفیسی، ۱۳۶۳: ۵۸۴)؛ اما هیچ اطلاع دیگری از وی در دست نیست.

سراینده، این منظومه را به استناد سه بیت در هفتادسالگی سروده است:

نکردم در این عرض هفتاد سال      جوی نیکی و دارم این انفعال  
 (بدیع‌الزمان‌نامه، ۱۳۸۶: ۴۵، ب ۱۳)  
 تو را سال اکنون به هفتاد رفت      شدی غافل و عمر بر باد رفت [...]  
 کنونت که هفتاد از دست رفت      غنیمت شمر باقی این روز هفت  
 (همان: ۱۸۵، ب ۷۴ و ۳۲۷۲)

بنابراین شاعر در سال پایان سرایش (۱۰۰۷ ه.ق) در دهه هفتاد عمر خود به سر می‌برده است؛ پس می‌توان گفت وی بین سالهای ۹۳۷ تا ۹۴۷ ه.ق به دنیا آمده است. بنا بر ابیاتی در نعت پیامبر و دو بیت پایانی منظومه، شیعی بودن شاعر نیز آشکار است:

هزاران درود و هزاران ثنا	ز ما باد بر خاتم انبیا
ابر اهل بیتش که باشد گواه	به پاکی ایشان کلام اله [...]
خصوصاً علی شیر پروردگار	وصی نبی صاحب ذوالفقار
	(همان: ۴۴)
سیه‌نامه‌ام ز آب غفران بشوی	به پیغمبر و آل اطهار او [ی]
بیخشا گناهم سفیر الانام	علیه الصلوه علیه السلام
	(همان: ۱۸۶، ب ۳ و ۳۲۸۲)

#### ۵. خلاصه داستان بدیع الزمان نامه

مسعود شاه از شاهان ایرانی پسری به نام بدیع الزمان دارد. روزی بدیع الزمان عاشق تصویر قمرچهره، دختر خاقان چین می‌شود و به همراه مهتر و همزاد خود، نسیم عیار به چین سفر می‌کند. شاهزاده در سر حد خوارزم به نزدیک قلعه بهزاد حرامی و یارانش می‌رسد. چند نفر از افراد بهزاد سعی می‌کنند شاهزاده را با تهدید به نزد بهزاد ببرند که موفق نمی‌شوند. بهزاد به بدیع الزمان حمله می‌کند. شاهزاده پس از نبردی طولانی بهزاد را شکست می‌دهد و بهزاد تمام خزائن خود را به وی تقدیم می‌کند و دین قهرمان را می‌پذیرد و به او می‌پیوندد.

تیمور در اورگنج به سپاه بدیع الزمان حمله می‌کند. جنگ به کشته شدن پهلوانان اورگنج، اسارت پسر تیمور و محاصره قلعه تیمور می‌انجامد. تیمور به بدیع الزمان از گنج پنهان اسکندر و طلسم آن خبر می‌دهد و اینکه محل طلسم در قلعه‌ای به نام «زرین‌زر» است. تیمور عهد می‌بندد که چنانچه بدیع الزمان این طلسم را بشکند، مسلمان شود. قهرمان زنگی فیل سوار، شهنواز جادوگر همراه چهل کنیزش و دیوی با هفت سنگ آسیا را می‌کشد و طلسم را به کمک راهنمایان اسکندر در خواب می‌شکند. تیمور به عهد خود وفا نمی‌کند و مسلمان نمی‌شود؛ پس شاهزاده او را می‌کشد و فیروز، پسر تیمور را جانشین وی می‌کند. پسر تیمور و تمام مردم شهر مسلمان می‌شوند و به

بدیع‌الزمان می‌پیوندند. قهرمان با ابلق دریایی از دریای چین عبور می‌کند تا به قلعه‌ای می‌رسد که محل زندگی مرجان زنگی و یاران آدمخوار و راهزن اوست. طی نبردی مرجان از بدیع‌الزمان شکست می‌خورد و او و یارانش مسلمان می‌شوند و به سپاه بدیع‌الزمان می‌پیوندند و به سوی ماچین حرکت می‌کنند.

فغفور، برادر خاقان چین در ماچین حکومت می‌کند. سام، پسر فغفور در جنگ از بدیع‌الزمان شکست می‌خورد و فغفور و تمام سپاهش مسلمان می‌شوند. قهرمان با سپاهی بسیار به سوی چین می‌رود. بدیع‌الزمان نامه‌ای به خاقان می‌نویسد و دختر او را خواستگاری می‌کند و او را به اسلام فرا می‌خواند؛ خاقان نمی‌پذیرد و بین آنها جنگ درمی‌گیرد که بی‌نتیجه است. پس از مدتی اشکبوس، بدیع‌الزمان را با حيله بیهوش و اسیر می‌کند و به نزد خاقان می‌برد و ادعا می‌کند که در جنگ او را اسیر کرده است. بهرام، پسر خاقان از واقعیت باخبر است و بدیع‌الزمان را آزاد می‌کند و قرار جنگ مردانه می‌گذارند. بهرام شکست می‌خورد و مسلمان می‌شود. در خلال نبرد بهرام و بدیع‌الزمان، سوار نقابداری به میدان می‌آید. قهرمان در کشاکش جنگ می‌فهمد که او قمرچهر است؛ پس از مبارزه دست می‌کشد. قمرچهر در اثنای نبرد عاشق بدیع‌الزمان می‌شود و با فرستادن نامه‌ای به او عشق خود را ابراز می‌کند. خاقان دستور حمله می‌دهد؛ سرانجام سپاه چین عقب‌نشینی و بدیع‌الزمان شهر را محاصره می‌کند.

نجم عیار از یاران خاقان چین بدیع‌الزمان را می‌رباید و او را زندانی می‌کند. جهانسوز، عیار قمرچهر او را نجات می‌دهد و به نزد قمرچهر می‌برد. دایه قمرچهر به خاقان خبر می‌دهد. خاقان از پشت در به سخنان بدیع‌الزمان گوش می‌دهد و شیفته او و آیینش می‌شود و به اسلام می‌گردد. بدیع‌الزمان و قمرچهر ازدواج می‌کنند و به ایران بازمی‌گردند. قهرمان بر تخت می‌نشیند و یاران عیارش با خواهرانش ازدواج می‌کنند. بدیع‌الملوک، فرزند قهرمان به دنیا می‌آید و راوی ادامه داستان را در جلد دوم نوید می‌دهد.

## ۶. بنیادهای عامیانه در بدیع‌الزمان‌نامه

داستانهای عاشقانه از انواع قصه‌های عامیانه است؛ چرا که موضوع اصلی این نوع داستانها از موضوعات مورد علاقه مردم از گذشته‌های دور تا کنون بوده است. روایت بدیع‌الزمان‌نامه با انگیزه‌ای عاشقانه شکل می‌گیرد و درونمایه‌ای در شرح فراز و نشیب

راه عشق تا رسیدن به وصال دارد. بنابراین اولین اقدام سراینده، انتخاب موضوعی عامه پسند است. بنیادهای عامیانه را در این روایت ذیل دو شاخص عمده اثرپذیری از سنت نقل و آثار پیشین و بهره‌بردن از عناصر اصلی قصه‌های عامیانه می‌توان شرح داد.

### ۱-۶ اثرپذیری منظومه بدیع الزمان نامه از سنت نقل و آثار پیشین

بسیاری از ادیبان، شاعران و نویسندگان فارسی زبان در آثار خود از عناصر فرهنگ عامه و بویژه از ادب شفاهی بهره برده‌اند؛ زیرا سنت شفاهی در سرزمین ما بنا بر دلایل گوناگون بسیار ریشه‌دار بوده است. بخشی از این دلایل در مسائل فرهنگی و اجتماعی قبل از اسلام ریشه دارد و بخشی دیگر به اوضاع اجتماعی، سیاسی و فرهنگی جامعه ایرانی پس از اسلام مربوط است (جعفری قنواتی، ۱۳۹۴: ۱۵۶). چه بسیار روایاتی مانند شاهنامه و مثنوی معنوی در ادب فارسی هست که به حفظ و گسترش موارث فرهنگ ایران یاری رسانده، و خود نیز به عنوان منظومه‌های شناخته‌شده در میان عامه بر خلق دیگر متون اثر گذاشته است. به طور معمول اثرپذیری هر روایت از سنت نقل و آثار پیشین شفاهی و کتبی به دو روش عمده صورت می‌گیرد: یکی اینکه نویسنده یا شاعر به گفته صریح خود بر اساس متنی کهن یا مشهور نزد عموم، اثری جدید بیافریند. دیگر اینکه ویژگیهای زبانی و محتوایی متن، یادآور داستانهای کهن و حاکی از توجه نویسنده یا شاعر به آن حکایات در فرایند آفرینش اثر باشد.

سراینده ناشناس بدیع الزمان نامه در آغاز روایت از هیچ منبع مؤثر پیشین در آفرینش سروده خویش به طور مستقیم نام نمی‌برد و خود را سراینده داستانی از گفته باستان معرفی می‌کند:

صف‌آرای میدان این داستان      چنین گوید از گفته باستان

(بدیع الزمان نامه، ۱۳۸۶: ۱۲۰، ب ۱۴۱۹)

اما وی در ضمن روایت، بیتی را از فردوسی تضمین می‌کند که با توجه به عبارت «رقم کرده فردوسی محترم»، شاعر صورت مکتوب شاهنامه را خوانده است:

همین بس که در وصف آن خوش صنم      رقم کرده فردوسی محترم  
یکی دختری داشت خاقان چو ماه      کجا ماه دارد دو زلف سیاه  
(همان: ۵۲، ب ۱۸۹ و ۱۸۸)

سراینده بعضی از بخشهای روایت را به شیوه گزاره‌های قالبی فردوسی می‌آغازد و در



ابیاتی از زبان «ناقلان»، «گفته راستان»، «گفته باستان»، «عندلیب کهن بوستان» و «راوی»، روایت را نقل می‌کند:

ز نو عندلیب کهن بوستان      چنین نغمه خواند از پی دوستان  
 (همان: ۱۴۷)

همچنین است ابیات ۷۱۸، ۷۹۲، ۱۴۱۹، ۲۳۸۹، ۲۷۳۴، ۳۲۲۷، ۳۲۶۵.

دو رویداد این روایت، تقلیدی از وقایع مشهور شاهنامه است. هنگامی که بهزادخان از ورود قهرمان به قلمرو حکومتش باخبر می‌شود، یکی از یاران را مأمور آوردن بدیع‌الزمان به نزد وی می‌کند. زمانی که آن فرستاده از نام و نشان قهرمان می‌پرسد، بدیع‌الزمان از پاسخ خودداری می‌کند؛ فرستاده او را تهدید می‌کند و از بدیع‌الزمان می‌خواهد که به فرمان بهزادخان به نزد وی آید. قهرمان خود را کم‌شنوا نشان می‌دهد. فرستاده به او نزدیک می‌شود تا سخن خود را در گوش او بگوید؛ آن‌گاه بدیع‌الزمان دو گوش وی را می‌کند و آن فرد به نزد بهزادخان برمی‌گردد (همان: ۵۴ و ۵۵). این واقعه بازآفرینی حکایت رستم با اولاد است. دیگر رویداد، رزم قمرچهر با بدیع‌الزمان است که به تمامی تصویر نبرد گردآفرید با سهراب را تداعی می‌کند (همان: ۱۴۳). خردمندی، پهلوانی و جسارت قمرچهر نیز نمودی از تصویر زن در شاهنامه است.

نام اشخاص روایت در سرزمینهای یادشده، ایرانی است. سراسر این منظومه یادآور نامها، تشبیهات و توصیفات شاهنامه است به طوری که سام، اشکبوس، بیژن و بهرام، نام بعضی اشخاص جریانساز این روایت است. اشکبوس در شاهنامه پهلوانی کشانی است که به افراسیاب (ضدقهرمان) در جنگ با ایران کمک می‌کند، اشکبوس در روایت بدیع‌الزمان‌نامه پهلوان ختنی است که خاقان (ضدقهرمان) را در نبرد با قهرمان ایرانی یاری می‌کند. نام اسب بدیع‌الزمان رخس، و بارها قهرمان به رستم شبیه شده است:

فتاد از قضا آن یل نامور      به رخس بدیع‌الزمانش نظر  
 (همان: ۵۵، ب ۲۲۳)

مبارز طلب کرد و جولان نمود      چو رستم یلی عزم میدان نمود  
 (همان: ۱۱۲، ب ۱۵۷۳)

شاعر این منظومه در کاربرد برخی از تشبیهات نیز از شاهنامه بهره برده است:

بدیع‌الزمان این سخن چون شنید      چو نر ازدها نعره‌ای برکشید  
 (همان: ۵۷، ب ۲۶۵)

### بنیادهای فرهنگ عامیانه در منظومه بدیع الزمان نامه

بغریبند مانند شیر دژم (همان: ۶۲، ب ۳۹۲)	گمندی به بازو ابر شصت خم
بشد رنگ او زرد چون سندروس (همان: ۱۲۷، ب ۱۹۱۵)	ز بیم جهان پهلوان اشکیوس
بغریبند مانند آزرگشسب (همان: ۱۳۰، ب ۱۹۸۷)	گریبان گرفت و کشیدش ز اسب

به این ترتیب با توجه به گستره موارد مشابه با شاهنامه و استناد صریح شاعر به شعر فردوسی، گمان تقلید شاعر از شاهنامه فردوسی قوت می‌یابد.

شاعر علاوه بر اشخاص شاهنامه به دیگر اشخاص معروف در ادب فارسی مانند حاتم طایی، سیمغ، جمشید، بلقیس، سلیمان، فرهاد (سنگ تراش ماهر چین)، بلیناس، جاماس و اسکندر نیز اشاره کرده است. اسکندر از اشخاص جریانساز روایت است. از دلایل حضور اسکندر در روایت بدیع الزمان نامه می‌تواند آگاهی شاعر از آثار منظوم و منثور با محوریت شخصیت اسکندر و مشهوربودن این فرد در میان عامه باشد. نظر به اینکه اسکندر در این منظومه پیامبرگونه است، شاید حاکی از تأثیرپذیری شاعر از بخش دوم اقبالنامه نظامی و پرداخت شخصیت اسکندر حکیم و پیامبر است (نظامی گنجوی، ۱۳۸۸: ۲۳۶). تحریر دیگری به نثر ادبی از اسکندرنامه به کوشش ایرج افشار منتشر شده، و سومین تحریر، اسکندرنامه‌ای ثقالی از عصر صفوی - دوره سرایش بدیع الزمان نامه - است که به نام منوچهر حکیم / منوچهرخان بن قره چقای خان، برادر علیقلی خان بن قراچقای خان از امیران فاضل عصر صفوی (صاحب کتاب / حیای حکمت) یا به دست وی بنا بر تاریخی که در ترقیمه کتاب یاد شده در سال ۱۲۶۳ ه. ق نوشته شده است (ذکاوتی قراقرلو، ۱۳۸۷: ۱۵۷). البته بعضی منشأ این اثر را در قرن پنجم می‌دانند (همان: ۱۵۵). شخصیت اسکندر برای سراینده بدیع الزمان نامه از چنان جذابیتی برخوردار است که نه تنها در بخشی از روایت به عنوان یکی از اشخاص جریانساز ظاهر می‌شود، بلکه بسیاری از صفات قهرمان تحت تأثیر این شخصیت است به طوری که بدیع الزمان مانند اسکندر روایت یاد شده، مسلمان متعصبی است که کافران را پس از پیروزی در نبرد به دین اسلام فرامی‌خواند و در صورت نپذیرفتن مانند تیمور بر دار می‌کشد. در این مسیر گاه اسیر می‌شود و دشمنان بسیاری مسلمان و همراه وی می‌شوند. اخلاق دینی و انسانی از بدیع الزمان یک قهرمان پهلوان متعصب ساخته است. در اسکندرنامه اسرار



بیابان به وسیلهٔ سروش غیبی بر اسکندر گشوده می‌شود؛ همان‌گونه که بدیع‌الزمان ضمن یک خواب از اسرار گشودن طلسم آگاه می‌شود.<sup>۲</sup> نیز بدیع‌الزمان همچون اسکندر با مرجانه جادو نبرد می‌کند (بدیع‌الزمان‌نامه، ۱۳۸۶: ۸۰ و منوچهرخان حکیم، ۱۳۸۸).

«مهرت نسیم عیار» در این روایت از اشخاص مهم و محوری است که از ابتدای داستان تا به انتها در رویدادهای جریان‌ساز حضور دارد و تمامی صفات مهرت نسیم عیار در *اسکندرنامه* را داراست. از دیگر نام‌های مشابه در این دو روایت، کیوان، فیروز، شبرنگ و جهانسوز عیار، دیگر عیار برجسته در *اسکندرنامهٔ نقالی* است. قمرچهر، معشوقهٔ بدیع‌الزمان در هیچ یک از روایات و قصه‌های پیشین مشابه ندارد مگر «قمررخ»، دختری که در *اسکندرنامهٔ نقالی* عاشق اسکندر می‌شود و اسکندر نیز حامی وی است؛ به این ترتیب چنین به نظر می‌رسد که سرایندهٔ *بدیع‌الزمان‌نامه* بسیار تحت تأثیر این چهرهٔ برجستهٔ مردمی بوده است.

دلیل انتخاب نام بدیع‌الزمان مشخص نیست؛ اما در کتاب *قصهٔ حمزه*، نام یکی از فرزندان وی بدیع‌الزمان است. این داستان با نام‌های رموز حمزه و *حمزه‌نامه* نیز معروف، و یکی از داستان‌های پهلوانی - مذهبی است. این قصه در وصف شجاعتها و جنگ‌های حمزه، عموی پیامبر به دستور حمزه بن عبدالله خارجی (متوفی ۲۱۳ ه.ق) حاکم نواحی شرقی ایران فراهم آمده است (شعار، ۱۳۴۳: مقدمه) و در همهٔ سرزمین‌های اسلامی شهرت دارد. بدیع‌الزمان در این کتاب پسر حمزه است که پریان او را بزرگ می‌کنند و پسری جنگاور و پهلوان است. عنوان سه داستان از داستان‌های این اثر با نام او همراه است.<sup>۳</sup> وی با حمایت پریان در کوه قاف بزرگ می‌شود. هنوز ده سال بیش ندارد که در تمامی هنرها سرآمد است و با دیوان می‌جنگد تا اینکه در اولین دیدار با پدر نبرد تن به تن می‌کند و شکست می‌خورد و هویت او بر پدر آشکار می‌شود و پس از آن در نبردهای گوناگون برای کمک به گسترش دین اسلام شرکت می‌کند (همان، ۱۳۴۷، ج ۲). بدیع‌الزمان شباهتهایی با پرداخت این شخصیت در کتاب *قصهٔ حمزه* دارد. در وصف بدیع‌الزمان، فرزند حمزه، آمده است:

گویی به زمین ستاره آمد یوسف به جهان دوباره آمد  
(همان: ۴۲۲)

در روایت *بدیع‌الزمان‌نامه* نیز از توصیفات مشابه استفاده شده است:

بشیر آمد از مصر بگشا نظر به پیراهن یوسف درنگر

## بنیادهای فرهنگ عامیانه در منظومه بدیع الزمان نامه

بده مژده کان یوسف گم شده ز چین با چنین جاه و شأن آمده  
(بدیع الزمان نامه، ۱۳۸۶: ۱۷۷)

بدیع الزمان در قصه حمزه برای مدتی گم می شود. از پایان روایت اخیر نیز چنین درمی یابیم که قهرمان، بدون اطلاع خانواده، سفرش را به چین آغاز می کند به طوری که خانواده اش او را مرده می پنداشتند و سیاه بر تن داشتند. فرزند حمزه مانند قهرمان این روایت از پهلوانان و مبارزان با دیوان و جادوان است که به تمامی فنون جنگ، مسلط و در کشتی بسیار ماهر است (شعار، ۱۳۴۷، ج ۲: ۲۵-۲۲ و ۵۰۴). از سخنان پرتکرار پسر حمزه در جنگ با دشمنان و هنگام نابود کردن آنها بردن نام خداوند است که در بدیع الزمان نامه نیز چنین است. از اهداف بدیع الزمان در هر دو روایت، گسترش دین اسلام و مسلمان کردن حریفان است (همان: ۴۴۰-۴۲). قصه حمزه در قهوه خانه ها نیز گفته می شده و در میان مردم طرفداران بسیاری داشته است (پلووسکی، ۱۳۶۴: ۱۲۱-۹۴) که بعدها شاعری این قصه را به نظم درآورده و آن را صاحب قران نامه نامیده است (محبوب، ۱۳۹۳: ۱۲۴۵). «صاحب قران» از القاب پربسامد قهرمان در این روایت است (بدیع الزمان نامه، ۱۳۸۶: ۷۹، ۹۰، ۹۶ و...). با توجه به فراوانی کاربرد این لقب در عصر صفوی برای افرادی مانند شیخ صفی، شاه اسماعیل، چنگیزخان و امیر تیمور گورکان شاید سراینده در کاربرد این لقب از جامعه سیاسی دوره سرایش اثر پذیرفته، و یا تحت تأثیر آشنایی با تحریرهای دیگر قصه حمزه باشد. بنابراین شاعر اگر چه در پیشینه نظم خود از منبع مشخصی یاد نمی کند با آثار مشهور در میان مردم مانند شاهنامه، اسکندرنامه نقالی و قصه حمزه آشنا بوده و از آنها اثر پذیرفته است.

۱۰۷



فصلنامه پژوهشهای ادبی سال ۱۸ شماره ۷۴، زمستان ۱۴۰۰

### ۲-۶-۱ بنمایه های قصه های عامیانه در روایت بدیع الزمان نامه

برخی از بنمایه های معرف قصه های عامیانه، که از ویژگیهای بارز روایت بدیع الزمان نامه است، عبارت است از:

#### ۱-۲-۶ طرح مدور روایت

قهرمان در قصه های عامیانه از کشور خود حرکت می کند و پس از رویدادهای فراوان به هدف خود می رسد و دوباره به کشور خویش بازمی گردد (موسوی بجنوردی: «ادبیات داستانی»). روایت بدیع الزمان نامه با سفر قهرمان از ایران به چین آغاز می شود و پس از فراز و نشیب بسیار به وصال معشوق خود در چین می رسد و با او به سرزمین خود بازمی گردد.



## ۲-۲-۶ کاربرد واژگان و عبارات عامیانه

کاربرد واژگان و عبارات عامیانه، گزاره‌های قالبی میانی<sup>۴</sup> و لحن قصه‌گویانه متن از دیگر موارد گرایش سراینده به زبان عامه، خاصه شیوه نقل در *اسکندرنامه* نقلی است به طوری که بارها واژه «القصه» به علاوه کلمه «غرض» - در معنای خلاصه و القصه - در *بدیع‌الزمان‌نامه* تکرار می‌شود. از واژگان مشترک در هر دو روایت، «ایلچی»، «جل‌بندی» و «میدانداری» است (*بدیع‌الزمان‌نامه*، ۱۳۸۶: ۹۸، ۱۳۵، ۱۴۳ و *منوچهر خان حکیم*، ۱۳۸۷: ۴۹، ۵۵ و...).

سراینده به شیوه قصه‌گویان، بارها اشاره می‌کند که او راوی روایت دیگری است: چنین گفت راوی که صاحبقران چو گردید در چاه محنت نهان (*بدیع‌الزمان‌نامه*، ۱۳۸۶: ب ۲۷۳۴) و شیوه بیان وی مانند نقالان در فراوانی استفاده از واژه «غرض» و «القصه» در روایت داستان است:

غرض چون که روز دگر آفتاب برآورد سر را ز دریای آب  
 بیم‌بود القصه آن نیک‌نام به شاه و به حضار مجلس سه جام  
 (همان: ب ۱۶۷۴، ۱۰۱۲)

همچنین است ابیات در صفحات ۶۷، ۸۷، ۹۱، ۱۷۲، ۱۷۴، ۱۸۲ و... . سراینده هیچ‌گاه نظر شخصی را وارد روایت نمی‌کند و غیر از ساقینامه‌هایی که در ابتدای شرح یک رویداد می‌سراید، در طول روایت فقط قصه می‌گوید. نیز از صفات دیگر قصه‌گویان، کاربرد فراوان عبارات و واژگان عامیانه در ضمن روایت است که این شاخص در کل روایت دیده می‌شود:

به نخجیر کندی سر شیر نر تو گفتمی ز گنجشک می‌کند سر  
 (همان: ب ۶۴)  
 دل از دست و دست وی از کار شد به یک دل نه صد دل گرفتار شد  
 (همان: ب ۱۱۶)  
 بزد کله بر کله یک‌دگر که مخشان فروریخت بر رهگذر  
 (همان: ب ۸۳۰)  
 ولیکن ز دیدار آن شهریار قمرچهر را شد به دل خار خار  
 (همان: ب ۲۳۹۷)

### بنیادهای فرهنگ عامیانه در منظومه بدیع الزمان نامه

بگفت این و شد از پی کار خویش دل از بیم سلطان آفاق ریش  
(همان: ب ۲۵۶۹)

همچنین است دیگر ابیات در صفحات ۵۰، ۵۳، ۵۵، ۸۱، ۱۰۱، ۱۰۵، ۱۰۷، ۱۰۸، ۱۱۰ و ...  
از تصاویر و توصیفات نقالی و عامیانه، که در آن عصر درباره رستم رواج داشته  
است و در طومارهای نقالی دیده می شود، تصویر مردی با ریشهای بلند است  
(صداقت نژاد، ۱۳۷۴: ۱۳۶). سپاهیان بهزادخان در روایت بدیع الزمان نامه به چنین رستمی  
شبه شده اند:

سراپا همه لشکرش لعل پوش چو رستم بروتش رسیده به دوش  
(بدیع الزمان نامه، ۱۳۸۶: ۹۶، ب ۱۱۸۷)

### ۳-۲-۶ اشاره به آداب و رسوم و آیینها

آداب و رسومی در قصه های فارسی هست که گاه از اعتقادات ایرانی و گاه از آداب و  
رسوم دیگر ملل گرفته شده است. آیین ازدواج و عیاری از مهمترین وجوه اشتراک  
داستانهای عامیانه است (محجوب، ۱۳۹۳: ۱۱۷ و ۱۱۸) که بخش مهمی از روایت  
بدیع الزمان نامه را تشکیل می دهد.

### ۱-۳-۲-۶ آیین ازدواج

از آداب یاد شده در بدیع الزمان نامه، فرستادن نامه ای از سوی بدیع الزمان مبنی بر دعوت  
خاقان به اسلام و خواستگاری از دختر خاقان (بدیع الزمان نامه، ۱۳۸۶: ۹۸) و تلاش وی به  
منظور ازدواجی بآیین و موافق موازین دینی است. قمرچهر در دیدار خود با بدیع الزمان  
از وی کام می جوید و قهرمان این کار را بر خلاف دین و آیین خود می داند و ازدواج  
دختر بدون اذن پدر و عقد رسمی را حرام، و چنین کاری را زنا می خواند (همان: ۱۶۷).

ابیات شایسته توجّهی در این روایت به وصف دقیق مراسم عروسی مانند حمام  
کردن داماد، آرایش عروس، بردن داماد با رسم و آیین نزد عروس و ازدواج عروس و  
داماد پرداخته است؛ بدین ترتیب که پس از چهل شبانه روز جشن و سرور به دلیل  
رواج دین اسلام در چین، بدیع الزمان به حمام می رود؛ خلعت اسکندری می پوشد و تاج  
اسکندری بر سر می گذارد و بر تخت اسکندری می نشیند؛ سپس خاقان چین دستور  
می دهد تا خواجگان حرم، قمرچهر را به آرایش و زیور بیارایند و حجله ای را آماده کنند.  
خاقان چین در ساعتی سعد بدیع الزمان و قمرچهر را به عقد هم درمی آورد و آن گاه



بهرام و بهزاد، دو یار همیشگی بدیع‌الزمان، قهرمان را از بارگاه به سوی حجله می‌برند و ازدواج قهرمان با بزرگ‌بانو صورت می‌گیرد و صبح هنگام بدیع‌الزمان به دیدن خاقان برای دستبوسی می‌رود (همان: ۴-۱۷۲).

قهرمان پس از چهل روز با عروسش قصد بازگشت به سرزمین خود را دارد. خاقان از وی چهل روز مهلت می‌خواهد تا جهاز عروس را آماده کند. در ابیاتی جهاز عروس وصف می‌شود:

روان کرد از آنجا به آیین ساز	قمرچهر را این چنین با جهاز
هزار اسب تازی فولاد سم	ز گوهر برآراسته یال و دم
هزار اشتر بختی سرخ و زرد	همه کوه کوهان هامون نورد[...]
یکی تخت زرین مرصع نگار	به لعل و به در و گوهر شاهوار
بیسند بر هفت پیل دمان	پی راحت شهریار زمان

(همان: ۱۷۵)

### ۲-۳-۲-۶ آیین عیاری و جوانمردی

«فتیان» در عربی به معنی «شجاع» و «بخشنده» به کار رفته است؛ بنابراین در عرب دو صفت «شجاعت» و «سخاوت» را نشانه «فتوت» می‌دانستند که نتیجه آن مهمان‌نوازی و دلاوری در میدان جنگ بود (سیدعرب: «فتوت»). مهماندوستی بهزادخان و پذیرایی وی از بدیع‌الزمان به مدت یک هفته از رویدادهای اخلاقی برجسته این منظومه است (بدیع‌الزمان‌نامه، ۱۳۸۶: ۵۹). شجاعت و دلاوری در معرفی مستقیم و غیرمستقیم (کنشها) اشخاص داستان از ویژگیهای برجسته و مهم قهرمان پهلوان و بزرگ‌بانوی روایت است. اصل جوانمردی در قرن چهارم و پنجم بر اساس قابوسنامه بر سه پایه «عمل به گفتار»، «راستی» و «شکیبایی» نهاده شده است (عنصرالمعالی، ۱۳۵۲: ۲۴۶). فتوت شاخه‌ای از یکتاپرستی است؛ به این سبب فتی به سوی خدا حرکت می‌کند و کردارش خداپسندانه است. از دیگر ویژگیهای مهم فتیان، وفای به عهد، تکریم و رعایت حشمت، سعه صدر، عزت، غیرت، نرمی و مرحمت با عامه و درشتی با گردنکشان، تحمل، رغبت، رفتار کریمانه و حسن‌ظن (کاشی، ۱۳۵۱: ۶۴-۶۰)، راستگویی، کتمان راز خود، کوشا در حفظ دین و رفتار شایسته با دیگران است (کاظمینی، ۱۳۴۵: ۲۰۲). بیشتر این صفات، در بدیع‌الزمان و قمرچهر وجود دارد. یزدان‌پرستی از صفات بارز آنان است

و در تمام نبردها از خداوند یاری می طلبند؛ در مسیر پرفراز و نشیب عشق تا وصال شکیبا هستند و سختی‌ها را تحمل می‌کنند؛ از کمک به دیگران دریغ نمی‌کنند؛ به طور معمول این اشخاص آغازگر نبرد نیستند و با صدقهرمان و بحرانسازان در صورت امکان از راه صلح وارد می‌شوند. قهرمان نسبت به بزرگ‌بانو غیرت دارد و به خاطر او در مقابل صدقهرمان می‌ایستد. از نموده‌های کتمان سر، ناشناس به میدان رفتن بزرگ‌بانو و اصرار قهرمان در پنهان کردن هویت خویش از حریفان است. قهرمان و بزرگ‌بانو حرمت خواسته پدران خود را نگه می‌دارند و حشمت و بزرگی آنان را رعایت می‌کنند. جوانمردی و عیاری در منظومه بدیع الزمان نامه جایگاه خاصی دارد. مهتر نسیم عیار یکی از اشخاص مهم در روایت بدیع الزمان نامه است که از ابتدا تا ازدواج قهرمان در کنار وی در همه رویدادها شرکت دارد. نجم عیار، یاریگر و همراه خاقان و جهانسوز، عیار پیشکار شاهزاده خانم است؛ به این ترتیب هر یک از سه شخصیت مهم داستان (قهرمان، صدقهرمان، شاهزاده خانم) یک عیار در خدمت دارند. نسیم عیار و نجم عیار، ندیمان صمیمی قهرمان و صدقهرمان هستند. مهتر نسیم عیار از عیاران معروف عامه، مانند رستم در ادب فارسی است. «مهتر» لقب متأخر عیاران است. کردارهای حیرت‌انگیز و دلاوریهای مهتر نسیم عیار با آن تفصیل و اهمیتی که در اسکندرنامه تقالی منوچهرخان حکیم آمده، نمودار شهرت داستان این شخصیت افسانه‌ای در میان مردم است. وی در این کتاب، روشنی چشم اسکندر، اسلام‌گستر و حامی سپاه او و همه ایرانیان توصیف شده است. او بارها اسکندر و ارسطو را از مرگ و زندان نجات می‌دهد. دل‌انگیزترین داستانهای اسکندر به مهتر نسیم عیار اختصاص دارد و بیش از همه قهرمانان کتاب از خود شجاعت و درایت و کارامدی نشان می‌دهد (کاظمینی، ۱۳۴۸: ۱۳۱). محبوبیت و جذابیت شخصیت نسیم عیار در اسکندرنامه تقالی به حدی است که نام قهرمان اصلی آن، نسیم عیار در دیگر داستانها مانند مهر و ماه و شیرویه نامدار تکرار می‌شود.

به طور معمول، کار جاسوسی و شب‌روی بر عهده عیاران و میداناری بر عهده جنگاوران است (محبوب، ۱۳۹۳: ۶۷-۹۶۶). از صفات عیاران پنهانکاری، پوشیده‌رفتن، غافلگیرکردن دشمن و واردشدن از راه‌های پنهانی و فعالیت‌هایی غیر از پهلوانی و جنگاوری (همان: ۹۷۰) و از ابزارهای آنان استفاده از داروی بیهوشی است (همان: ۹۵۶).



عیاران منظومه بدیع‌الزمان‌نامه نیز از این صفات و ابزار بهره‌مند هستند که جایگاه برجسته این شخصیت را در این مثنوی نشان می‌دهد. کیوان زرین از پهلوانان لشکر خاقان بسیاری از پهلوانان لشکر بدیع‌الزمان را اسیر می‌کند. نسیم عیار خود را به صورت پیر نوازنده نی درمی‌آورد و وارد دربار خاقان می‌شود. وی پس از نی نوازی و شیشه بازی، ساقیگری می‌کند و داروی بیهوشی به درباریان می‌خوراند و پهلوانان ایرانی را آزاد می‌کند (بدیع‌الزمان‌نامه، ۱۳۸۶: ۱۶۲-۱۵۳).

#### ۴-۲-۶ جنبه دینی و مذهبی

داستانهای عامیانه منبع غنی مطالعه زندگی اجتماعی مردم ایران است (محبوب، ۱۳۹۳: ۱۳۶)؛ به این سبب تأثیر شرایط اجتماعی و سیاسی بویژه وضعیت مذهب مردم در قصه‌های عامیانه آشکار است. در شعر قرن دهم به جای مدایح امیران حتی شاعران دربار صفویان فقط مدح ائمه و مراثی شهیدان کربلا را می‌گفتند (نفیسی، ۱۳۶۳، ج ۱: ۳۵۴). در دوره صفویان احترام به مذهب تشیع و نمایندگان آن در میان مردم رواج داشت تا جایی که این سیاست در قصه‌های این دوره آشکار بود و کم‌کم قهرمانان دینی و مذهبی در قصه‌های عامیانه نمود یافتند و اسکندرنامه، حمزه‌نامه و ابومسلم‌نامه با وجهه جدید مذهبی پدید آمد. برای تعمیم این سیاست، جذب عامه مردم با هنر قصه‌خوانان و نقالان سلاحی مؤثر به شمار می‌آمد (سجادی: «ابومسلم‌نامه» و محبوب، ۱۳۷۷). از حضور مؤثر اسکندر پیامبر، تأثیر قصه حمزه و نیز جایگاه مذهب در روایت بدیع‌الزمان‌نامه پیشتر سخن گفته شد. نمود بارز این ویژگی در شخصیت‌پردازی این روایت است. از بزرگترین اهداف قهرمانان این نوع داستانها رواج دادن دین درست و طریق یکتاپرستی و آیین خدانشناسی است که به اسلام تعبیر می‌شود که حتی قهرمان پیش از اسلام، مانند اسکندر در داستانها مسلمان و مبلغ اسلام است؛ بنابراین یکی از رسالت‌های تاریخی و خدایی قهرمانان حماسه مذهبی و داستانهای عامیانه، گسترش اسلام است. نبرد پیامبر و اولیاءالله با جنیان و یا گرویدن جنیان به آنان از دیگر ویژگیهای داستانهای دینی بر اساس سوره جن در قرآن، منبع اصلی مسلمانان و احادیث بسیار در این زمینه است (همان: ۴۶-۱۲۴۳). قهرمان دینی در برابر جادوان به حربه دعا و خواندن آیات قرآنی و با گفتن اسم اعظم، جادوان را نابود و یا اسیر می‌کردند (همان: ۱۲۶۱). این شاخصهای حماسه دینی عامیانه را می‌توان در روایت بدیع‌الزمان‌نامه دید. در

شروع روایت و معرفی مسعود شاه و بدیع الزمان هیچ صحبتی از دین و مذهب آنان به میان نمی آید؛ اما در پایان نخستین نبرد قهرمان با بهزادخان، حریف از قهرمان می خواهد که او را نکشد تا او و لشکریانش با بدیع الزمان بیعت کنند و به آیین او درآیند (۱۳۸۶: ۵۸). در این زمان باز هم دین و مذهب بدیع الزمان مشخص نیست. اولین بار به دین قهرمان به واسطه تکبیر گفتن بهزادخان در جنگ با لشکریان تیمور و پس از آن فریاد تکبیر قهرمان در کشتی گرفتن با فیروز، پسر تیمور، نمود می یابد (همان: ۶۳، ۴۰۵). از نبرد قهرمان با تیمور تا پایان روایت، مسلمان شدن دشمنان از اهداف نبردهای بدیع الزمان است و در صورتی از کشتن حریفان می گذرد که به اسلام ایمان آورند (همان: ۶۸، ۵۳۵). بنابراین، چنین به نظر می رسد که هدف آغازین قهرمان از سفر، عشق است و گسترش دین به پیشنهاد یکی از حریفان بدیع الزمان تا پایان روایت از اهداف مهم قهرمان می شود تا آنجا که تیمور با اینکه در جنگ از بدیع الزمان شکست می خورد در صورتی دین قهرمان را می پذیرد که بدیع الزمان طلسم گنج اسکندر را بشکند و قهرمان شرط او را می پذیرد (همان: ۶۸). در این روایت فقط به شیرپرستی چینیان اشاره، و از دیگر حریفان قهرمان با عنوان گبر، کافر و بی دین یاد شده است (همان: ۶۶، ۴۸۰ و ۱۷۱). از دیگر نموده های دینداری قهرمان، رفتارهای وی بر مبنای باورهای دینی است به طوری که بدیع الزمان برای رسیدن به طلسم، سه روز و سه شب به عبادت خداوند می پردازد تا در خواب، اسکندر راه گشودن طلسم را به او نشان می دهد (همان: ۷۱). منابع ایرانی - اسلامی از منابعی است که افسانه هایی از اسکندر (۳۵۶-۳۲۳ ق م) معروف به اسکندر مقدونی ساخته اند. این افسانه ها نتیجه آشفستگی و ابهامی است که درباره شخصیت اسکندر در منابع ایرانی - اسلامی به سبب سه عامل خویشاوندی اسکندر با کیانیان، اختلاط شخصیت اسکندر با ذوالقرنین و یکی بودن احتمالی ذوالقرنین و کورش بزرگ هخامنشی به وجود آمده است (کیوانی: «اسکندر»). ادیبان و شاعران فارسی زبان بی توجه به اخبار ضد و نقیض و مبالغه آمیز درباره اسکندر به سبب آمیزش شخصیت اسکندر با ذوالقرنین، مضمونهای گوناگون بدیعی ساخته اند؛ چنانکه خضر در مصاحبت اسکندر در جست و جوی آب زندگانی به ظلمات می رود و اسکندر با اولیاء الله هم مرتبه قرار می گیرد. شخصیت اسکندر در روایت بدیع الزمان نامه نیز در چنین مرتبه ای است. البته شایسته توجه است که از عصر صفوی و دوره سرایش این منظومه،



اسکندرنامه‌ای منشور نیز بر جای مانده (همان: ۳۵۳). که اهمیّت این شخصیت را در دوره سراینده بدیع‌الزمان‌نامه نشان می‌دهد. از دیگر نموده‌های دین‌باوری قهرمان در این اثر، تکبیرگفتن‌های مکرر وی و یاریگران او در میدان جنگ، خواندن اسم اعظم برای نابودکردن کنیزان شهناز جادو و دیو و یاری جستن بدیع‌الزمان از خداوند برای پیروزی بر حریفان است (۱۳۸۶: ۱۶۷). دیگر نشانه‌های اعتقادی این منظومه نابودی بتخانه‌های چین، برپاکردن مسجد (همان: ۱۷۱)، قسم یادکردن به اسلام، خدا، ایمان و قرآن (همان: ۱۸۴)، نامه‌نوشتن با نام و حمد خداوند و درود بر پیامبر و آل او (همان: ۱۰۳)، یادکرد صفات خداوند و نام شخصیت‌های دینی و قرآنی مانند خضر، یعقوب، سلیمان، یوسف (همان: ۱۶۹)، اقتباس از قرآن با ذکر کلمات «لا» و «لا حول» (همان: ۵۷) و طلب حلالیت کیوان زرین‌قبا از ایمان‌آوردگان قصه است (همان: ۱۳۲، ب ۲۰۲۷). در روایت، اسلام با تشیع برابر شده است. اهمیّت دین و گسترش آن در نظر قهرمان تا بدان‌جای است که نتیجه نبرد قهرمان با مرجان زنگی به مسلمان شدن این موجود افسانه‌ای پایان می‌پذیرد (همان: ۷۱)؛ در حالی که در متون حماسی پیشین و درباره دیگر اشخاص افسانه‌ای این داستان، نابودی آنها را شاهد هستیم. چنین به نظر می‌رسد که تعصبات مذهبی شاعر و عصر وی، او را بر آن داشته است که در اثبات حقانیت دینش، قهرمان را قادر بر مسلمان‌کردن موجودات افسانه‌ای معرفی کند و از وی اسطوره‌ای بدیع بسازد.

از باورهای مشترک قهرمانان در روایات، وجود تقدیر و سرنوشت و بناچار پذیرفتن آن است (پریشان و شیربچه، ۱۳۸۸: ۱۰۰). قهرمان روایت بدیع‌الزمان‌نامه از ابتدای داستان، خواسته و ناخواسته، مسیر پر فراز و فرود عشق را تا وصال به دنبال سرنوشت محتوم خویش می‌پیماید و با موانع می‌جنگد. بدیع‌الزمان در بیشتر رویدادها از خداوند یاری می‌جوید و بر اسارت و دوری از بانو شکیباست:

بینیم تا این سپهر بلند      که را گردن آرد به خم کمند  
که از طالع و بخت یابد ظفر      به فیروزی آمد ز میدان دگر  
(همان: ۶۴)

همچنین است ابیات ۲۷۳۹، ۲۷۴۰ و ...

۵-۲-۶ شخصیت پردازی مشابه قصه‌های عامیانه

برتری انکارناپذیر اصول اخلاقی از وجوه اشتراک داستانهای عامیانه است. قهرمانان در این داستانها افرادی با اخلاق و صلح طلب هستند که از حيله، تزوير و ریاکاری دوری می‌کنند و به خدای یگانه اعتقاد دارند (بهرامی، ۱۳۸۷: ۱۰۱ و محجوب، ۱۳۹۳: ۱۱۸). این مهم در روایت بدیع الزمان نامه نیز صدق می‌کند. قهرمان فردی اخلاقمند است که چنانچه جانش به خطر نیفتد، قصد کشتن حریف را نمی‌کند و در همه حال خداوند را به یگانگی می‌شناسد. بدیع الزمان با داشتن صفات جنگاوری و شکست‌ناپذیری از جنگ دوری می‌کند و خواهان صلح است. وی در نخستین جنگ به پیشنهاد بهزادخان در مقابل پذیرفتن دین اسلام از جان دشمن می‌گذرد (بدیع الزمان نامه، ۱۳۸۶: ۵۸). هنگامی که تیمور برای مسلمان شدن خود شرط می‌گذارد، بدیع الزمان شرط شکستن طلسم اسکندر را می‌پذیرد یا آن‌گاه که سام از شاهزاده شکست می‌خورد و بدیع الزمان سام را روی سر می‌برد تا بر زمین بکوبد، سام از وی می‌خواهد که از جان او بگذرد تا وی و پدرش دین اسلام را بپذیرند و قهرمان می‌پذیرد (همان: ۷۱ و ۹۲). نیز قهرمان مانند داستانهای عامیانه در انتهای روایت به هدف نخستین و مهم خود از سفر و مبارزات می‌رسد و در رسیدن به مطلوب خود موفق است. چنین قهرمان اخلاقگرا، صلح طلب و موفقی، مطلوب عامه است.

قهرمانان در قصه‌های عامیانه از شاهان و شاهزادگان هستند تا با نسبت دادن صفات شگفت به آنان حس اعجاب عامه برانگیخته شود و انتساب قهرمان به دنیای پرشکوه و عظمت دربار رویدادهای غیرواقعی را رنگی واقعی دهد (بهرامی، ۱۳۸۷: ۹۴). قهرمان زن و مرد در این روایت از نژاد شاهان است:

ز نورسته در گلستان شاهی  
چو در هر هنر بد بدیع از جهان  
یکی تازه نخلی چو سرو سهی [...]  
پدر کرده نامش بدیع الزمان  
( بدیع الزمان نامه، ۱۳۸۶: ۴۷ و ۴۸ )  
به میدان کین ماده شیر عرین  
قمرچهر آن دخت خاقان چین  
(همان: ۱۴۷)

قهرمانان داستانهای عامیانه، مردانی شمشیرزن و شکست‌ناپذیرند (بهرامی، ۱۳۸۷: ۹۸). در این روایت نیز قهرمان، شجاع، جنگاور، آشنا به فنون رزمی و پیروز میدان است:

به روز چهارم به وقت زوال  
جهانجوی شهزاده بی‌همال





به مانند شیر ژیان برگرید یکی نعره ز الله اکبر کشید  
بکنش ز جا برگرفته کمر به نیروی و بردش به بالای سر  
(بدیع الزمان نامه، ۱۳۸۶: ۱۳۸)

اما آنچه این روایت را در نوع متفاوتی قرار می‌دهد، بزرگ‌بانویی شمشیرزن، دلاور و جنگاور است که در قصه‌های عامیانه وجود ندارد؛ زیرا تنها صفت بارز وی در آن قصه‌های زیبایی مسحورکننده‌ای است که در این داستان به عنوان نخستین صفت بانو است و تنها صفت برجسته وی نیست؛ اما مشابه تصویرپردازی زن در شاهنامه است.

پیشان شد آن گیسوی مشک فام عیان گشت روی چو ماه تمام  
شد آنکه مشخص به صاحب قران که زن بوده است آن جهان پهلوان  
(همان: ۱۴۶)

قهرمانان قصه‌های عامیانه در تاریخ ناشناخته هستند (بهرامی، ۱۳۸۷: ۱۰۱) و مخلوق پدیدآورنده اثر است به طوری که بدیع الزمان و قمرچهر در تاریخ واقعی و ادبی شناخته شده نیستند.

#### ۶-۲-۶ خرق عادت

یکی از عناصر مهم و ثابت داستانهای عامیانه، هنجارشکنی با رفتارهای غیرطبیعی و غریب مانند نابودی جادوان با خواندن اسم اعظم، ورود نامتعارف به سرزمین عجایب و شکستن طلسم است (میرصادقی، ۱۳۶۴: ۶۰). در قدیمترین آثار بجا مانده از ایران باستان مانند بخشهایی از اوستا از طلسم و چگونگی شکستن آن به عنوان یکی از باورهای رایج در میان مردم یاد شده است (اوستا، ۱۳۷۰، ج ۲: ۸۴۱). در این روایت تیمور در اورگنج به سپاه بدیع الزمان حمله می‌کند. جنگ به کشته شدن پهلوانان اورگنج، اسارت پسر تیمور و محاصره قلعه وی می‌انجامد. تیمور به بدیع الزمان از گنج پنهان اسکندر و طلسم آن خبر می‌دهد و اینکه محل طلسم در قلعه‌ای به نام «زرین زر» است. تیمور عهد می‌بندد که چنانچه بدیع الزمان این طلسم را بشکند، مسلمان شود. قهرمان سه شبانه روز به عبادت می‌پردازد تا اینکه اسکندر را در خواب می‌بیند. اسکندر به شاهزاده می‌گوید فردا سایه سوار زنگی به هر جا که افتاد آنجا را بشکافد تا صندوقی بیابد که در آن راز طلسم پنهان است. بدیع الزمان مطابق خواب عمل می‌کند و لوحی سیمین به

دست می آورد و به کمک نوشته‌های آن زنگی فیل سوار را می کشد. سپس از راه قلعه به باغی می رسد که در آن شهناز جادو همراه چهل کنیزش بزمی برپا کرده اند، قهرمان با شمشیر زن جادو را می کشد و به راهنمایی نوشته روی لوح با گفتن اسم اعظم همه کنیزان آتش می گیرند. آنگاه نهنگی در رودخانه باغ پیدا می شود و بدیع الزمان بر اساس دستورالعمل لوح، خود را در دهان نهنگ می اندازد و وارد چمنی می شود که دیوی با هفت سنگ آسیا به او حمله می کند و شاهزاده دیو را می کشد و طلسم شکسته می شود.

نگه کرد شهزاده بر لوح زود بدین لوح زینسان رقم کرده بود  
که خود را بیفکن به کام نهنگ کز انجا برآری سر از یک النگ<sup>۵</sup>  
در آنجا یکی گنبدی استوار بینی چو این چرخ نیلی حصار  
(بدیع الزمان نامه، ۱۳۸۶: ۷۳)

#### ۶-۲-۷ شگفت آوری

نقل داستانهای شگفت آور از انسانها، جانوران و مکانهای عجیب، بخش مهمی از داستانهای عامیانه را تشکیل می دهد (میرصادقی، ۱۳۶۴: ۱۱۰). بهره بردن از شخصیت‌های خارق العاده، مکانهای افسانه و اغراق در پرداخت رویدادهای روایت از نمودهای شگفت آوری در قصه‌ها است.

شخصیت خارق العاده<sup>۶</sup> و خیالی در روایت با توانایی خاص ایفای نقش می کند. در منظومه بدیع الزمان نامه زنگی فیل سوار، شهناز جادو، دیو، مرجان زنگی، اژدها، نهنگ و ابلق آبی اشخاص خارق العاده این روایت هستند که از صفات خاص برخوردارند:

برآمد ز دریا گزین مرکبی چو پیل دمان مرکب اشهبی [...]  
بغریبد مانند ابر بهار گشوده دهانی به مانند غار [...]  
رسیدی به هر مرکبی برق تاز چو گنجشک کندی سرش را به گاز  
(بدیع الزمان نامه، ۱۳۸۶: ۷۷)

دیگر توصیفات در صفحات ۷۳-۷۰ و ۷۹.

مکانهای طبیعی در این روایت مانند کوهسار، قلعه‌ای ناشناخته، دریا، باغ و بیشه به ایجاد فضای شگفت‌انگیز و پررمز و راز خاص افسانه‌ها و قصه‌های یاری می‌رساند و وجود چنین مکانهای نامعلوم با اشخاص غیرطبیعی، فضای حماسه‌های پیش از این منظومه - خاصه عبور از هفت خان شاهنامه - را به یاد می‌آورد (همان).



عجب دره‌ای آمدش در نظر ز دشت جنون وسعتش بیشتر  
 یکی قلعه بر مه سر افراخته به فرمان اسکندری ساخته  
 عجب قلعه ای دید بس استوار ز رفعت شده جفت نیلی سوار  
 (همان: ۶۹)

پیروزیهای قهرمان در برابر موجودات خارق‌العاده، کشته شدن تمام نامداران لشکر بهزاد خان در جنگ تن به تن با بدیع‌الزمان، شکست لشکر تیمور (همان: ۷۲، ۷۵ و ۷۹) حاکی از اغراق و شگفتی در روایت است.

#### ۸-۲-۶ کاربرد اعداد خاص

از اعداد گوناگونی در روایت برای نشان دادن زمان و تعداد استفاده شده است؛ اما از اعداد مکرر و مهم در رویدادها، عدد چهل است. تقدس اعداد هفت و چهل از باورهای مردم تا به امروز است که بر تمام زندگی از تولد تا مرگ سایه افکنده است.<sup>۷</sup>

نشسته به طرف چمن سو به سو چهل تن کنیزان خورشید رو  
 (همان: ۷۲)

بر آن تعبیه هفت سنگ آسیا به تو حمله آرد چو نر اژدها  
 (همان: ۷۳)

همی‌برد در عرصه کارزار جهان پهلوان تیغ چهل من به کار  
 (همان: ۹۴)

غرض تا چهل روز و چهل شب تمام خلایق ز سر کار شه یافت کام  
 (همان: ۱۷۲)

همین اعداد در ابیات صفحات ۵۲، ۵۵، ۶۳، ۸۷، ۱۱۳ و... تکرار شده است.

#### ۹-۲-۶ سرانجام خوش

سرانجام خوش قهرمان پس از گذراندن سختی‌های فراوان از ویژگیهای بارز قصه‌های عامیانه است (بهرامی، ۱۳۸۷: ۱۰۲). اولین و اصلیت‌ترین هدف مطلوب قهرمان در متن، که وصال با شاهزاده خانم است در پایان روایت اتفاق می‌افتد (بدیع‌الزمان‌نامه، ۱۳۸۶: ۱۷۲).

#### ۱۰-۲-۶ ناتمام ماندن روایت

یکی دیگر از ویژگیهای داستانهای عامیانه، خاصه کتابهایی که برای نقالی فراهم می‌آمده،

ناتمام بودن این نوع داستانهاست (محبوب، ۱۳۹۳: ۱۵۱). راوی بدیع الزمان نامه در دو جای روایت به ادامه داستان در جلد دوم اشاره می‌کند:

به ره سالکی چون نشیند به زین  
چو خورشید گیرد سراسر زمین  
بود عمر باقی اگر دوستان  
به جلد دویم گویم این داستان...  
(همان: ۱۷۴)

اگر زندگی باشد ای دوستان  
ور از مرگ بینیم زین پس امان  
سراییم از گفته باستان  
به جلد دویم باقی داستان...  
(همان: ۱۸۶)

چنین ویژگیهای زبانی در این روایت، نمایانگر زبان شعر دوره صفویه است که بیش از هر دوره دیگر به زبان عامه مردم نزدیک می‌شود (سعادت: «صفویه»). سرانجام سراینده بدیع الزمان نامه در سبب پایان کتاب به بی‌حاصلی روزگاری اشاره می‌کند که در «افسانه گویی» گذرانده است:

شدی بس پریشان و افسانه گوی  
ز افسانه رو کلک و دفتر بشوی  
(همان: ۱۸۵، ب ۳۲۷)

افسانه گویی در لغت نامه معادل قصه گویی است. براساس تاریخ مشاغل و اصناف، قصه گویان از اصناف دون پایه عهد صفوی تحت سرپرستی یک نقیب<sup>۸</sup> بوده‌اند (کیوانی، ۱۳۹۲: ۶۴). برخی از راویان و نقالان عصر صفوی داستانهای پهلوانی با درونمایه دینی نقل می‌کردند و با وجود اولویتی که در آن عصر برای روایات و قصه‌های مذهبی بود، داستانهای کهن ایرانی فراموش نشده بود و حتی برخی از شاهان صفوی در تشویق نقالان و شاهنامه خوانانی کوشا بودند که در این عرصه داستان می‌پرداختند. (بهرامی، ۱۳۸۷: ۱۱۲). با توجه به ویژگی بیانی و روایتگری شاعر، ایرادات وزنی و قافیه‌ای<sup>۹</sup> و گاه سرودن ابیات سست، گستره نشانه‌های ادبیات عامه، نبود هدف سرایش جز همان افسانه گویی و اهمیت شغل شناخته شده قصه گویی و نقالی در عصر شاعر چنین به نظر می‌رسد که به احتمال، سراینده از قصه گویان (نقالان) عصر صفوی بوده است؛ به این ترتیب سراینده بدیع الزمان نامه می‌تواند از آن دسته راویان و قصه گویانی باشد که تلفیقی میان درونمایه دینی، داستانهای عاشقانه، بنمایه‌های عامیانه و حماسی کهن ایرانی برقرار کرده و نوع بدیعی از روایت را پدید آورده است.

## نتیجه

ادب عامیانه در سرزمین ایران بسیار پرمایه و غنی است تا جایی که برخی از بنمایه‌های این نوع قصه‌ها به دیگر آثار با نوع ادبی متمایز وارد شده و در تعریف نوع ادبی آن متون جریان‌ساز است و این در حالی است که به ارزیابی و بررسی این مهم در آن آثار توجه نشده است. بررسی بنیادهای عامیانه در ادبیات داستانی بسیاری از ویژگیهای اصیل و ماندگار متون ادب فارسی را می‌نمایاند و این نوع مطالعات بر غنای تاریخ ادبیات فارسی می‌افزاید.

اثرپذیری از سنت نقل و آثار پیشین و بنمایه‌های ادبیات عامیانه از مهمترین عوامل شکل‌گیری برخی روایات مشهور ادب فارسی است. بسیاری از آثار ماندگار فارسی بر بنیادهای عامیانه استوار است. این ویژگی، بازتاب فرهنگ و ادب ایرانی را در منظومه بدیع‌الزمان‌نامه نشان می‌دهد. اثرپذیری منظومه بدیع‌الزمان‌نامه از حماسه ملی ایران (شاهنامه) اسکندرنامه نقالی و قصه حمزه و نقشی که داستانهای عوامانه و ویژگیهای این دسته از آثار در شکل‌گیری این روایت داشته است، این مثنوی ناشناخته را به ادبیات عامیانه نزدیک می‌کند. بنمایه‌های عامیانه با طرح مدور روایت، کاربرد واژگان و عبارات عامیانه، اشاره به آداب و رسوم و آیین‌ها، مضمون دینی و مذهبی، شخصیت‌پردازی مشابه قصه‌های عامیانه، خرق عادت، شگفت‌آوری، طلسم‌گشایی با رؤیای صادقه و لوح سیمین، کاربرد اعداد خاص، سرانجام خوش و ناتمام ماندن روایت در این مثنوی، نمودی از اثرپذیری سراینده از ویژگیهای معرف قصه‌های عامیانه است؛ بدین ترتیب حضور برجسته بنیادهای عامیانه در منظومه بدیع‌الزمان‌نامه نشان می‌دهد که سرچشمه بسیاری از آثار ادب رسمی، ادب عامیانه است و این نوع قصه‌های کهن در شمار سنتهای ادب فارسی است و نباید آن را با معیارهای ادبی غرب سنجید و می‌توان آن را جزو ادبیات بومی ایران مطالعه کرد و به مخاطب شناسی دقیق آثار دست یافت. بنابر این پژوهش یکی از معیارهای ارزش ادبی آثار فارسی به سبب نمایندگی ویژگیهای ملی و ایرانی است و تأثیر و اهمیت بنیادهای عامیانه را در خلق آثار فارسی نمی‌توان نادیده گرفت. شایسته است که این بنیادها نیز در دیگر آثار اصیل و کهن فارسی جست‌وجو شود تا به شناخت دقیقتری از آثار بومی دست یابیم.

۱.

بدیع الزمان نامه اش نام شد همین مصرعش سال اتمام شد

(بدیع الزمان نامه، ۱۳۸۶: ۱۸۶، ب ۳۲۸۶).

۲. دیدن خواب صادق و جنگ با خاقان چین از بخشهای اسکندرنامه قدیم (قرن ۶-۸) است (← ایرج افشار، اسکندرنامه، ۱۳۴۳).

۳. داستان چهل و نهم «کیفیت بدیع الزمان پسر امیرالمؤمنین حمزه (رض) که پریان پرورده بودند و کیفیت خواجه خضر مهتر الیاس، که چگونه بدیع الزمان از آب کشیدند»، داستان پنجاه و دوم: «گرفتن بدیع الزمان نجعه شتر پا را و رفتن رستم در فرنگ به مدد فتحنوش و گریختن فرنگیان» و داستان شصت و یکم: «بردن مرزبان زردهشت سعدین عمر را به حرکت بر گاو لنگی و رفتن بدیع الزمان با تمام سپاه دنبال مرزبان» (شعار، ۱۳۴۷، ج ۱: فهرست مطالب).

۴. برای اطلاعات بیشتر ← ذوالفقاری، حسن. (۱۳۹۴). «گونه‌شناسی ساختهای قالبی در زبان عامه». جستارهای زبانی. مهر و آبان. ش ۲۵. ص ۶۹-۷۹.

۵. لغتنامه: آنگ = سبزه‌زار.

#### 6. Fanciful Character.

۷. ← حسن زاده، آمنه. (۱۳۸۶). «جایگاه اعداد در فرهنگ مردم ایران با تأکید بر اعداد هفت و چهل». فرهنگ مردم ایران. ش ۱۰. پاییز. ص ۱۹۰-۱۶۵.

۸. نقیب به معنی ممیز از مقامات بلندپایه عهد صفوی بوده است که مستقیم در امور صنفی این دوره دخالت می‌کردند (کیوانی، ۱۳۹۲: ۷۷) و سرپرست اصناف گوناگونی مانند معرکه‌گیران، غسالان، شاهنامه‌خوانان، قصه‌گویان و... بودند (کیوانی، ۱۳۹۲: ۶۴).

۹. ابیات ۱۷، ۱۸۷، ۲۰۲، ۴۴۷، ۶۸۶، ۷۰۲، ۱۸۸۰، ۱۴۲۱.

#### فهرست منابع

اسماعیل زاده، یوسف؛ (۱۳۸۹) «دو منظومه غنایی نگاهی انتقادی به دو مثنوی حسن و دل و بدیع الزمان نامه؛ مجله آینه پژوهش؛ فروردین و اردیبهشت، ش ۱۲۱، ص ۸۷-۹۱.

اوستا، مهرداد؛ (۱۳۷۰) اوستا: کهن ترین سرودها و متنهای ایرانی؛ به کوشش جلیل دوستخواه، ۲جلدی، تهران: مروارید.

باباصفری، علی اصغر؛ (۱۳۸۸) «داستانهای عاشقانه و حماسی در ادب فارسی»؛ مجله مطالعات ایرانی؛ پاییز، ش ۱۶، ص ۱۱۳-۱۳۲.

بهرامی، ایرج؛ (۱۳۸۷) قصه عاشقان قدیمی: چشم‌اندازی بر چگونگی قصه عامیانه و قصه‌گویی در ایران از آغاز تا امروز؛ تهران: ورجاوند.



- بی‌نا؛ (۱۳۸۶) *بدیع‌الزمان‌نامه: بدیع‌الزمان و قمرچهره*؛ تصحیح حسن ذوالفقاری و پرویز ارسطو، تهران: چشمه.
- پریشانی، زیبا و شیربچه، مسعود؛ (۱۳۸۸) *بنمایه‌ها و عناصر قصه‌های عامیانه (پریوار) ایرانی*؛ نجف‌آباد: انتشارات دانشگاه آزاد اسلامی.
- پلووسکی، آن؛ (۱۳۶۴) *دنیای قصه‌گویی*؛ ترجمه محمدابراهیم اقلیدی، تهران: انتشارات سروش.
- جعفری قنوتی، محمد؛ (۱۳۹۴) *درآمدی بر فولکلور ایران*؛ تهران: جامی.
- حسن‌زاده، آمنه؛ (۱۳۸۶) «جایگاه اعداد در فرهنگ مردم ایران با تأکید بر اعداد هفت و چهل». *فرهنگ مردم ایران*؛ ش ۱۰، پاییز، ص ۱۹۰-۱۶۵.
- ذکاوتی قراگزلو، علی‌رضا؛ (۱۳۸۷) *قصه‌های عامیانه ایرانی*؛ تهران: سخن.
- ذوالفقاری، حسن؛ (۱۳۷۰) «عرایس و معاشیق»؛ *مجله کیهان اندیشه*؛ مرداد و شهریور، ش ۳۷، ص ۱۸۷-۱۷۷.
- ؛ (۱۳۹۹) *یکصد منظومه عاشقانه فارسی*؛ تهران: چشمه.
- سجادی، سیدصادق؛ (۱۳۷۳) «ابومسلم نامه»؛ *دایره‌المعارف بزرگ اسلامی*؛ ج ۶، تهران: مرکز دایره‌المعارف بزرگ اسلامی، ص ۲۴۷.
- سعادت، اسماعیل؛ (۱۳۹۱) «صفویه»؛ *دانشنامه زبان و ادب فارسی*؛ ج چهارم، تهران: فرهنگستان زبان و ادب فارسی.
- سیدعرب، حسن؛ (۱۳۸۶) «فتوت»؛ *دایره‌المعارف تشیع*؛ ج ۱۲، تهران: نشر شهید سعید محبی.
- شعار، جعفر؛ (۱۳۴۳ و ۱۳۴۷) *قصه حمزه (حمزه نامه)*؛ دو جلد، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- صداقت‌نژاد، جمشید؛ (۱۳۷۴) *طومار کهن شاهنامه فردوسی*؛ تهران: دنیای کتاب.
- عنصرالمعالی کیکاووس بن اسکندر بن قابوس بن وشمگیر بن زیار؛ (۱۳۵۲) *قابوسنامه*؛ تصحیح غلامحسین یوسفی، چ دوم، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- کاشی، عبدالرزاق؛ (۱۳۵۱) *تحفه الاخوان در بیان اصول فتوت و آداب فتیان*؛ تصحیح محمد دامادی، تهران: انتشارات بنیاد فرهنگ ایران.
- کاظمینی، کاظم؛ (۱۳۴۵) *مقام جهانی ایران در بنیانگذاری روح قهرمانی و گسترش خصال عالی ورزشی*؛ چ دوم. تهران: مطبوعات.
- \_\_\_\_\_؛ (۱۳۴۸) *شاهکارهایی از افسانه‌های پهلوانی ایران*؛ چاپ میهن.

بنیادهای فرهنگ عامیانه در منظومه بدیع الزمان نامه  
کیوانی، مهدی؛ (۱۳۹۲) *پیشه‌وران و زندگی صنفی آنان در عهد صفوی*. ترجمه یزدان  
فرخی؛ تهران: امیرکبیر.  
محبوب، محمدجعفر؛ (۱۳۹۳) *ادبیات عامیانه ایران*؛ به کوشش حسن ذوالفقاری، چ پنجم،  
تهران: نشر چشمه.  
منوچهرخان حکیم؛ (۱۳۸۸) *اسکندرنامه (از فرنگ تا هندوستان): بازسازی کهنه ترین نسخه  
اسکندرنامه نقالی*؛ به کوشش علی‌رضا ذکاوتی قراگزلو، تهران: سخن.  
موسوی بجنوردی، کاظم؛ (۱۳۹۱) «ادبیات داستانی»؛ *دانشنامه فرهنگ مردم ایران*؛ ج ۱، ص  
۳۳۴-۳۱۴، تهران: مرکز دائرة المعارف بزرگ اسلامی.  
میرصادقی، جمال؛ (۱۳۶۴) *عناصر داستان*؛ تهران: شفا.  
نظامی گنجوی، الیاس بن یوسف؛ (۱۳۸۸) *اقبالنامه*؛ تصحیح قادر فاضلی، تهران: انتشارات  
بین‌المللی الهدی.  
نقیسی، سعید؛ (۱۳۶۳) *تاریخ نظم و نثر در ایران و در زبان فارسی*؛ ج اول، تهران: انتشارات  
فروغی: طهوری.